

BOŠNJACI SANDŽAKA

Između **ekstremizma** i borbe za postovanje ljudskih i manjinskih prava

1

HELSINŠKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

Za izdavača:
Sonja Biserko

Beograd, 2024.

Autor:
Ivan Ejub Kostić

Urednica:
Izabela Kisić

Redigovala:
Seška Stanojlović

Grafičko oblikovanje:
Ivan Hrašovec

Štampa:
Skripta, Beograd

Tiraž: 100

Ova publikacija je finansirana sredstvima Ambasade Kraljevine Holandije. Za njenu sadržinu isključivo je odgovoran Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji i ona ne odražava nužno zvanične stavove Kraljevine Holandije.

CIP – Каталогизација
у публикацији Народна
библиотека Србије, Београд

ISBN-978-86-7208-236-4

COBISS.SR-ID 141358089

Ceo CIP zapis je dostupan u
elektronskom katalogu NBS

Kingdom of the Netherlands

SADRŽAJ

Kratak istorijski pregled
sandžačkog kraja i
njegov značaj // 2

Specifičnost (etno)
nacionalne politike u
Sandžaku i glavni akteri
sandžačke društveno-
političke scene i pitanje
auotonomije // 7

Državni projekat urušavanja
Islamske zajednice // 11

Sekuritizacija muslimana
Sandžaka i religijski
ekstremizam // 14

Bošnjački društveno-
politički akteri i ekstremna
srpska desnica // 17

Zaključak // 19

KRATAK ISTORIJSKI PREGLED SANDŽAČKOG KRAJA I NJEGOV ZNAČAJ

Sandžački region nalazi se na jugozapadu Srbije. Prema poslednjem popisu iz 2022. godine na području šest sandžačkih opština registrovan je 233.091 stanovnik, od kojih se 150.941 izjasnio kao Bošnjak, 62.478 kao Srbin i 6433 kao Musliman.¹ Najveći grad Sandžaka je Novi Pazar sa 106.720 stanovnika, a zatim slede Tutin 33.053, Prijepolje 32.214, Sjenica 24.083, Priboj 23.514 i Nova Varoš sa 13.507 stanovnika.² Navedenih šest sandžačkih opština podeljene su u dva okruga Zlatiborski, sa sedištem u Užicu i Raški, kome je centar Kragujevac. Osim ovih šest opština koje se nalaze na teritoriji Srbije region Sandžaka obuhvata i pet opština u Crnoj Gori – Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Plav i Rožaje. Od ukupno 11 sandžačkih opština u njih pet apsolutnu većinu stanovništva čine Bošnjaci, muslimani, dok u četiri opštine apsolutnu većinu čine Srbi.³ Na demografsku strukturu Sandžaka značajno su uticali zločini, to jest, etnička čišćenja koje su Srbi i Crnogorci počinili tokom prošloga veka nad muslimanskim stanovništvom. Poslednje značajnije iseljavanje Bošnjaka, muslimana, Sandžaka desilo se tokom

agresije Savezne Republike Jugoslavije na Bosnu i Hercegovinu u periodu od 1992, do 1995. godine, i nasilja i zločina koja su počinjena nad kosovskim Albancima nešto kasnije 1998, i 1999. godine.

Inače, kako bi se razumele aktuelne oklo-
nosti u Sandžaku neophodno je da se u
kraćim crtama osvrnemo na istoriju ovog
regiona, kao i na njegov regionalni zna-
čaj. Sandžak, kakvog ga poznajemo, počeo
je da se kao geografsko-administrativna
celina formira još pre osvajanja Osman-
skog carstva (XIV vek). Nakon što je Stefan
Nemanja preuzeo vlast od svog starijeg
brata Tihomira (XII vek) izabrao je Rašku
dolinu kao bazu za stvaranje srednjeve-
kovne srpske države koja je tokom XI i
XII veka znatno ojačala i proširila se i na
susedne teritorije. U predelima nadomak
današnjeg Novog Pazara, reke Ibra i Lima
Stefan Nemanja je sa svojim sinovima
izgradio i neke od najstarijih srpskih crka-
va i manastira među kojima su najčuveniji
manastiri Studenica i Đurđevi stupovi.⁴
Tako je Raška protokom vremena postala
veoma značajna teritorija za konstrukci-
ju srpskog nacionalnog identiteta, jer se u
njoj sublimirala prvobitna srednjevekovna
državnost koja je bila vezana i za Srpsku
crkvu. Drugim rečima, uz Kosovo i Meto-
hiju Raška oblast je predstavljala, i još
uvek predstavlja, najznačajniju spacijalnu
odrednicu na koju srpski nacionalni iden-
titet referira.

1 Osim navednih po popisu je registrovano i 335 Goranaca, 250 Albanaca, 247 Jugoslovena, 21 Mađar, 19 Makedonaca, 13 Bugara, četiri Nemca i dvoje Vlaha.

2 Za detaljnije podatke o popisu u sandžačkim op-
štinama videti: <https://popis2022.stat.gov.rs/sr-Latn/>

3 U Novom Pazaru, Tutinu, Sjenici, Rožajama i Plavu
apsolutnu većinu čine Bošnjaci, dok Srbi čine
apsolutnu većinu u Pljevljama, Priboju, Prijepolju
i Novoj Varoši. U Beranama i u Bijelom Polju Srbi
imaju relativnu većinu.

4 Kenneth Morrison i Elizabeth Roberts, *The San-
džak: A History*, (London: Hurst and Company,
2013), 18.

Iz navednih razloga u srpskom kolektivnom sećanju i historiografiji na dolazak Osmanskog carstva gleda se negativno, to jest, osmanlijska vlast percipira se kao okupaciona sila koja je, osvojivši Rašku oblast i Kosovo i Metohiju porobila i ukinula srednjevekovnu srpsku državu.⁵ Inače, dolaskom Osmanskog carstva na prostorima Raške formira se grad Novi Pazar između 1459. i 1461. godine u okolini nekadašnjeg trgovačkog centra Trgovišta i, po njemu će se imenovati i nova administrativno-geografska jedinica Novopazarski sandžak.⁶ Osnivač grada bio je Isa-beg Isaković, osmanski komandir, koji je oko 1460. godine osnovao i Sarajevo, glavni grad Bosne i Hercegovine. Pozicija na kojoj je grad Novi Pazar ustanovljen bila je u to doba od velikog strateškog značaja, jer je tuda prolazio Bosanski drum koji je povezivao istočne delove Osmanskog carstva sa Bosnom i Hercegovinom.⁷ Ubrzo, Novi Pazar je postao veoma živ trgovački centar i počeo je da dobija na značaju u čitavom

regionu. Prerastanje Novoga Pazara u urbani centar tog doba i prostora pratila je i sve prisutnija islamizacija stanovništva, posebno od XVI veka. Tako, po podacima iz 1516. godine u Novom Pazaru od 502 domaćinstva njih 405 je bilo muslimansko, a 97, pravoslavno.⁸

No, iako je Osmansko carstvo bila multikulturalna država manjinsko, nemuslimansko, stanovništvo bilo je u drugorazrednom položaju, što je dovodilo do značajnog nezadovoljstva. Tako, zbog podjarmljenog položaja, vremenom se rađa sve snažnija netrpeljivost Srba prema Osmanskom carstvu, što posebno dolazi do izražaja od kraja XVIII i početka XIX veka, kad, pod uticajem Francuske revolucije počinju da se javljaju nacionalni pokreti koji su težili nezavisnosti.⁹ Pojavom nacionalnog pokreta srpskog buđenja s ciljem oslobađanja od Osmanskog carstva ustanovljavaju se i mitovi koji su bili u službi navednih nastojanja, pri čemu je jedna od glavnih njihovih odlika bio snažan antiosmanski narativ, što će kod Srba fundamentalno uticati i dalekosežno odrediti percepciju spram islama i muslimana. U tom mitološkom opusu najznačajnije mesto dodeljeno je Kosovskom boju.¹⁰

5 Na ove teritorije često se referira i terminom "Stara Srbija". Ovaj termin pojavljuje se u XIX veku u Srbiji za označavanje oblasti koje su nekad bile u sastavu srednjevekovne Srbije, a izvan granica tadašnje Kneževine Srbije. Sadržaj ovog termina se vremenom menjao, ali uglavnom je obuhvatao Rašku, Kosovo i Metohiju i Makedoniju.

6 Termin Sandžak se u vreme Osmanskog carstva koristio kako bi se označila posebna administrativna jedinica, to jest, podoblast vilajeta. Novopazarski sandžak bio je u sastavu Bosanskog, a kasnije i Kosovskog vilajeta. Takođe, ova teritorija je od 1878. do 1908. godine bila pod Austrougarskom. Inače, formalno gledano sada je ovaj termin u "neformalnoj upotrebi", u smislu da ga pod tim imenom oficijalno, zakonski ne prepoznaje država Srbija.

7 Osim Bosanskog, tuda su prolazili i Dubrovački i Zetski drum, koji su isto tako bili značajni. Takođe, Sandžak se nalazi i na važnom mestu glede putnih pravaca koji povezuju Jadransku obalu sa severnim delovima Srbije.

8 Godine 1468, odnos je bio sasvim drugačiji. Tada je u Novom Pazaru bilo 276 domaćinstva, od kojih je 201 bilo hrišćansko i 75 muslimansko. Videti: Kenneth Morrison i Elizabeth Roberts, *The Sandžak: A History*, (London: Hurst and Company, 2013), 31.

9 U Srbiji Prvi srpski ustanak izbio je 1804. godine, zbog brutalnosti osmanskih janjičara, koji su u Beogradu izvršili masakar, ubivši oko sto srpskih knezova i glavešina.

10 Kosovka bitka odigrala se 1389. godine na Kosovu polju. O ovoj bitci postoji veoma malo istorijskih izvora. Tačni podaci o ishodu bitke nisu sasvim pouzdani, zbog čega o tome ne

Američki islamolog i istoričar Majk Sels je u nekolicini svojih radova ponudio veoma inspirativnu refleksiju na mitske narative i epske cikluse koji se odnose na Kosovsku bitku. Tako, Sels ističe da je ovaj mitološki narativ imao za posledicu to da je "Turčin" – koji je korišćen kao sinonim za muslimana – identifikovan kao ultimativni "Drugi", arhetipski neprijatelj srpskog naroda, jer je bio odgovoran za ubistvo kneza Lazara, kome je u devetnaestovekovnoj nacionalnoj mitologiji dodeljen "hristoliki karakter", pri čemu je njegova smrt poistovećena sa smrću čitavog srpskog naroda. Vaskrsnuće srpskoga naroda, po ovim narativima, nije bilo moguće sve dok i sam Lazar jednog dana ne vaskrsne, a potomci njegovih ubica ne budu fizički eliminisani.¹¹ Pri čemu se pod potomcima ne misli samo na etničke Turke, već i na južnoslovene koji su za vreme Osmanskoga carstva prihvatili islam, zbog čega su doživljavani i predstavljani kao moralno i duhovno falični, zbog "izdaje vere svojih predaka iz oportunističkih razloga".¹²

postoji saglasnost. Ono što je poznato jeste da je srpsku vojsku predvodio knez Lazar Hrebeljanović, uz koga su se sa srpske strane borili još i Vuk Branković i odredi koje je poslao bosanski kralj Tvrtko I. Na čelu osmanske vojske bio je Murat I sa kojim su pošla i dva njegova sina. Takođe, zna se i to da su obojica vojskovođa izgubila život u bici i da su generalno, žrtve s obe strane bile veoma velike. Više o Kosovskom boju pogledati: Sima Ćirković, *Istorijski izvori o kosovskom polju, u Bitka na Kosovu polju 1389. godine*, Beograd: Galerija SANU, i Olga Ziroljević, *Iz osmanske baštine*, (Beograd: Balkanski centar za Bliski istok, 2018).

11 Michael A. Sells, „Christ Killer, Kremlin, Contagion”, u: *The New Crusades: Constructing the Muslim Enemy*, priređivači Emran Qureshi i Michael A. Sells (New York: Columbia University Press, 2003), 352–389.

12 Vuku Brankoviću, zetu kneza Lazara, dodeljena je važna uloga u procesu stigmatizacije slo-

Tako formatirana srpska nacionalna ideja sa snažnim antiosmanskim nabojem počinje od 1804. godine, s Prvim srpskim ustankom da deluje u pravcu oslobođenja srpskih zemalja od tuđinske vlasti. Protokol vremena i sticanjem nezavisnosti, to jest, uspostavom Kneževine Srbije, počinje i progon muslimana, koji se posebno intenzivirao u vreme Prvog balkanskog rata 1912. godine, ali i nakon uspostave Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, i kasnije Kraljevine Jugoslavije.¹³ Kad je reč konkretno o Sandžaku, Srbija i Crna Gora su ga zauzele tokom Prvog balkanskog rata 1912. godine, tačnije, tokom oktobra navedene godine. U srpskom delu Sandžaka progona je bilo manje, dok su muslimani crnogorskog Sandžaka, posebno u Bijelom Polju, Plavu, Gusinju i Rožajama bili izloženi značajnom teroru.¹⁴ Ipak, iako u srpskom delu Sandžaka stepen fizičkog nasilja nije bio visok, ono što je značajno uticalo na položaj muslimana ovog regiona je agrarna reforma i radikalno restruktuiranje ekonomije, što je dovelo do osiromašenja muslimana, najviše onih koji su bili zemljoposednici.¹⁵

venskih muslimana. Epska literatura posvećena Kosovskom boju ga je prikazivala kao negativnog antijunaka, izdajnika, čoveka koji se svrstao uz "Turke", čime je postao "simbol praroditeljske kletve svih slovenskih muslimana".

13 Miloš Jagodić, "The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877/1878", *Balkanologie Revue d'études pluridisciplinaires* 2/1998.

14 Osim progona, crnogorska vojska je počinila i značajne zločine u selima Gornje Pešteri 1912. godine, kao i u Plavu i Gusinju 1913. godine. Videti više: Harun Crnovršanin i Nuro Sadiković, *Sinovi Sandžaka*, (Novi Pazar: El-Kelimeh, 2016), 90–95.

15 Važno je napomenuti da je tokom Prvog svet-skog rata, posebno 1915. godine, sa povratkom Austro-Ugarske došlo do diskriminacije srpskog stanovništva i osвете muslimanskih zemljoposed-

Protokom vremena nepovoljna, novonastala ekonomska situacija, ugrožavanje verskih i kulturnih posebnosti, učestali incidenti i fizička zlostavljanja muslimana sandžačke regije, usmerilo ih je u pravcu razmišljanja o napuštanju zavičaja i nastanjivanju u krajevima gde bi se osećali sigurnima.¹⁶ Tako je, tokom XX veka došlo do masovnih iseljavanja sandžačkih muslimana pre svega, u Tursku. Džastin Makarti, američki demograf i istoričar, izneo je podatke koji pokazuju da se broj muslimana u periodu između 1911. i 1923. godine smanjio sa 1.241.076 na 566.478, što znači da je tokom ovog perioda teritoriju Kraljevine SHS napustilo čak 674.598 muslimana.¹⁷

Dodantni razlozi za raseljavanja, kao i za preispitivanje mogućnosti mirnog suživota sa Srbima i Crnogorcima posebno je dobio na težini tokom Drugog svetskog rata, kad je došlo do strahovitih masakara nad muslimanskim stanovništvom u istočnoj Bosni i Hercegovini, i sandžačkim

krajevima. Zločine su počinili četnički odredi Pavla Đurišića. Muslimani Pribojskog, Pljevaljskog, Fočanskog i Čajničkog sreza sistematski su istrebljivani tokom prve polovine februara 1943. godine. Po izveštaju koga je 13. februara Đurišić poslao Dragoljubu Draži Mihailoviću navodi se da je ubijeno oko "1200 boraca i 8000 ostalih civila: žene, staraca i dece".¹⁸ Inače, smatra se da je ovaj zločin počinjen na osnovama velikosrpske ideologije kojom su se pripadnici četničkog pokreta rukovodili, a koja je kasnije, u modifikovanim oblicima ponovo dobila zamajac devedesetih godina, dolasom na vlast Slobodana Miloševića.¹⁹

Najveći odliv bošnjačkog stanovništva tokom ratova devedesetih godina imali su upravo pomenuti Priboj i Pljevlja. Zbog činjenice da se nalaze na granici s Bosnom i Hercegovinom na koju je izvršena agresija i gde su Bošnjaci, muslimani, bili izloženi genocidu i etničkom čišćenju, ova dva grada napustio je veliki broj Bošnjaka. Doduše, razlog za napuštanje može

nika. Više videti: Kenneth Morrison i Elizabeth Roberts, *The Sandžak: A History*, (London: Hurst and Company, 2013), 93.

16 Zločin u sandžačkom mestu Šahovići može da posluži kao paradigmatičan slučaj za okolnosti u kojima su muslimani Sandžaka živeli nakon uspostave Kraljevine SHS. Do pokolja muslimana, žitelja Šahovića, došlo je 1924. godine, u noći između 9. i 10. novembra. Tokom te noći 2000 Crnogoraca ubilo je, zavisno od različitih izvora, između 350 i 1000 muslimana tog mesta. Pokolj se desio u znak osвете zbog ubistva Boška Boškovića. Inače za ubistvo su bile odgovorne crnogorske комите, a ne muslimani i lažno optuženi Jusuf Mehonjić. Više o zločinu u Šahovićima videti: Šerbo Rastoder, *Kad su vakat kaljali insani: Šahovići 1924*, (Podgorica: Almanah, 2011).

17 Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922*, (Feltham: Darwin Press, 1995), 162.

18 Radanović u svojoj knjizi, nakon što je to prvi učinio Smail Čekić, ističe zločine u Priboju koji su inače u srpskoj historiografiji zanemareni. Od navedenih srezova i Priboj i Pljevlja su deo Sandžaka. Priboj sprskog, Pljevlja, crnogorskog dela Sandžaka. Videti više: Milan Radanović, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*, (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, 2016), 81–82.

19 Politička doktrina "Velike Srbije" sastoji se od složenog amalgama istorijskih tvrdnji, samoviktimizacije i nacionalističkih težnji i očekivanja, kao i verskih i psiholoških elemenata. Doktrina se u suštini zasniva na etničkoj i verskoj isključivosti i dominaciji Srba nad drugim grupama u određenim oblastima. Drugim rečima, velikosrpska ideja je generator netolerancije i negativnog odnosa prema drugim etničkim i verskim grupama što pogoduje nasilju kada se njome politički manipuliše, kao što je to bio slučaj nekoliko puta u skorijoj istoriji.

se, osim agresije na Bosnu i Hercegovinu pronaći i u zločinima koje su u samoj sandžačkoj regiji počinile (bosansko)srpske paramilitarne jedinice tokom 1992. i 1993. godine. Svakako, dva najveća zločina iz tog perioda jesu onaj koji se dogodio 22. oktobra 1992. godine u selu Mioče, kad su autobus koji je prevozio putnike na relaciji Priboj–Rudo zaustavile paravojne srpske snage. Iz autobusa je kidnapovano 16 muškaraca i jedna žena, svi bošnjačke nacionalnosti, kako bi bili odvedeni u Višegrad, gde su na obali Drine pogubljeni. Drugi zločin desio se 13. februara u selu Štrpci, gde je 20 muškaraca nesrpske nacionalnosti oteto iz voza koji saobraća na liniji Beograd-Bar. Svi oteti odvedeni su u nepoznatom pravcu. Do sada su posmrtni ostaci samo četvorice otetih pronađeni, dok se ostali i dalje vode kao nestali. Porodice ubijenih su na (delimično) zadovoljenje pravde čekale čak 30 godina. Oba zločina počinili su pripadnici paramilitarne jedinice Osvetnici, poznati još i pod nazivom Beli orlovi.

Ideolog i osnivač ove paramilitarne grupe koja je, osim dva pomenuta zločina odgovorna i za neke od najsvirepijih zločina nad muslimanima, Bošnjacima, i na teritoriji Bosne i Hercegovine bio je Dragoslav Bokan.²⁰ Dragoslav Bokan je sada jedan od rado viđenih gostiju na televizijama s nacionalnim frekvencijama, uprkos činjenici da i dalje zagovara istovetne stavove koje je zagovarao i devedesetih, a koji su doveli do genocida i etničkih čišćenja Bošnjaka, muslimana. Revizija istorije i ponovna

afirmacija najekstremnijih etnonacionalista u javnom prostoru posebno je počela da dolazi do izražaja nakon što su na vlast 2012. godine u Srbiji došli Aleksandar Vučić i Tomislav Nikolić, nekadašnji pripadnici Srpske radikalne stranke (SRS), čiji je lider Vojislav Šešelj osuđeni ratni zločinac. Ovakvo stanje u srbijanskom društvu profesor Hariz Halilovich naziva “kulturom trijumfalizma”, pod kojom se podrazumeva da se genocidi i etnička čišćenja počinjeni nad Bošnjacima i kosovskim Albancima ne samo negiraju, već se odgovorni za njih otvoreno slave i glorifikuju kao nacionalni heroji.²¹ U takvim okolnostima Bošnjaci u Srbiji se neminovno osećaju kao građani drugog reda, zabrinuti za svoju fizičku egzistenciju, zbog čega se neretko identifikuju sa drugim državama (Bosnom i Hercegovinom, ili Republikom Turskom) pre nego sa Srbijom, državom gde žive.

Sve navedeno u ovom uvodnom delu od esencijalnog je značaja za pravilno razumevanje konteksta u kojem se javljaju specifični oblici (etno)nacionalnih politika i narativa sandžačkih bošnjačkih političkih stranaka i drugih društvenih aktera, kao i potencijalnih ekstremnih pojava u sandžačkom društvu. Jer, bez uzimanja u obzir činjenice da su Bošnjaci Sandžaka, od početka Balkanskih ratova 1912. godine izloženi kontinuiranoj diskriminaciji, koja je neretko prelazila i u direktnu fizičku ugroženost, politike i promišljanja sandžačkih Bošnjaka ne mogu se razumeti na

21 Hariz Halilovich, “Globalisation and genocide”, u: *Global Public Administration, Public Policy, and Governance*, priređivač A. Farazmand (New York: Springer, 2017), 1–8.

20 <https://www.portalnovosti.com/covjek-kaobokan>

adekvatan način, a samim tim, ni da se formiraju ispravni stavovi prema njima.

SPECIFIČNOST (ETNO) NACIONALNE POLITIKE U SANDŽAKU I GLAVNI AKTERI SANDŽAČKE DRUŠTVENO-POLITIČKE SCENE I PITANJE AUOTONOMIJE

Bošnjački nacionalni identitet pojavio se sa osetnim zakašnjenjem u odnosu na druge dve "komšijske" nacije, srpsku i hrvatsku. U navedenom kontekstu važno je istaći da su i srpski i hrvatski nacionalni identiteti afirmisali preklapanje etničke i verske pripadnosti. Osim toga, obe nacionalne ideje su formatirane tako da u sebi sadrže ekspanzionističke tendencije, posebno usmerene prema teritoriji Bosne i Hercegovine.

U takvim okolnostima, uklješteni između dva agresivna i ekskluzivna nacionalna identiteta, Bošnjaci su pre svega, pokušavali da pronađu model za preživljavanje i opstanak. Zbog ove činjenice, bošnjački nacionalni identitet formirao se vođen drugačijim vrednosnim ciljevima u odnosu na Srbe i Hrvate. Tačnije, rukovodio se onim što je Antoni D. Smit nazvao "blagotvornim dejstvima nacionalizma", to jest, nastojao je da odbrani sopstvenu kulturu, da spase svoju istoriju i književnost od anihilacije, kao i da udahne kulturni preporod i da razreši identitetsku krizu usled snažnih pritisaka dva asimilatorna nacionalizma, koja su negirala njegovo postojanje.²² U

²² Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, (Beograd: XX vek, 1998), 36.

tom cilju bošnjački nacionalizam je radio na kolektivnoj mobilizaciji, kako bi uspeo da izbori pravo na legitimisnje svoje zajednice, a to je činio putem pružanja otpora tiraniji i zločinačkim politikama kojima su Bošnjaci bili izloženi poslednjih vek i po.

U isto vreme, Mirsad Kriještorac smatra da je bošnjački nacionalizam od samog početka koncipiran u *transsituacionom ključu*.²³ Drugim rečima, ovaj nacionalizam nije posedovao jasno definisane ciljeve, već se prilagođavao situacijama i okolnostima, za razliku od srpskih i hrvatskih esencijalističkih nacionalizama, koji su uglavnom strukturisani oko sopstvenih država, religija, ali i nacionalnih projekata i ekspanzionističkih aspiracija, što kod Bošnjaka nikada nije bio slučaj.

U navedenom duhu treba razumevati i aktuelno delovanje sandžačkih bošnjačkih političkih partija i značajnijih društvenih aktera ove regije. Njihovo dominantno nastojanje jeste da u *zadatim okolnostima* ostvare cilj da se Bošnjacima, ne samo zakonom garantuju već i u *praksi poštuju* ljudska i manjinska prava, osigura bezbednost i mogućnost ekonomskog napretka sandžačke regije.

U kontekstu zadatih okolnosti i perspektive za ekonomski razvoj regiona, mora se istaći i to, da je osećaj alijenacije osim nesuočavanja sa zločinima iz prošlosti i preovlađujuće "kulture trijumfalizma" prisutan i zbog diskriminacije Bošnjaka i u

²³ Mirsad Kriještorac, *First Nationalism Then Identity: On Bosnian Muslims and Their Bosniak Identity*, (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2022), 13–14.

drugim sferama i aspektima života. Tako, Novi Pazar, najmnogoljudniji grad Sandžaka, je, po stopi nezaposlenosti koja iznosi više od 50 odsto, među prvima u Srbiji. Osim nezaposlenosti, i prosečne plate u Sandžaku su perzistentno daleko ispod republičkog proseka, pri čemu država sistematski izbegava da pokrene veće kapitalne projekte i investicije u ovom regionu.²⁴ Takođe, sandžački Bošnjaci se suočavaju i s velikim izazovima u sferi ostvarivanja prava na korišćenje bosanskog jezika, ali i pri zapošljavanju u državne, javne, institucije, gde su znatno manje zastupljeni u odnosu na strukturu stanovništva ovog regiona.²⁵

Zbog svega navedenog, jedni od najvažnijih zahteva političkih i društvenih aktera u Sandžaku jesu autonomija, koju zagovara Stranka demokratske akcije (SDA), ili pak decentralizacija, to jest regionalizacija države za koje se zalažu Stranka pravde i pomirenja (SPP) i Sandžačka demokratska partija (SDP).²⁶ Bez obzira da li je reč o autonomiji ili decentralizaciji/regionalizaciji, svi akteri se slažu da je status Bošnjaka nerešen, i da je u Srbiji posebno veliki problem neravnomerno ekonomsko ulaganje i

razvoj sandžačke regije. Zbog toga svi dele ubeđenje da su promene u pravcu redefinisiranja državnog ustrojstva preduslov za pravedniju redistribuciju, kao i rešavanju pitanja koja se odnose na zaštitu kulturnih, religijskih i manjinskih posebnosti.

Inače, SDA beskompromisno zagovara punu autonomiju Sandžaka od osnivanja 1990. godine, kad je uspostavljena kao podružnica istoimene partije oformljene u Bosni i Hercegovini i čiji je lider bio Alija Izetbegović, prvi demokratski predsednik te republike. Na inicijativu sandžačke SDA 1991. godine u Novom Pazaru je osnovano Muslimansko nacionalno vijeće (MNV)²⁷ na čijoj se osnivačkoj skupštini usvojio stav da će se u slučaju raspada Jugoslavije proglasiti autonomija. Ubrzo nakon toga, 1992. godine održan je i referendum u organizaciji MNV na koji je 70 odsto Bošnjaka izašlo, a 98 procenata njih glasalo u korist autonomije. Na osnovama sprovedenog referenduma predstavnici Sandžaka su na Mirovnoj konferenciji o Jugoslaviji u Londonu 1992. godine izneli zahtev da se ovoj regiji dodeli specijalni status.²⁸ Bazični dokument u kome su definisani zahtevi sandžačkih Bošnjaka i MNV bio je Memorandum o specijalnom statusu Sandžaka.²⁹ U Memorandumu se precizira ideja autonomije i jasno se određuje koje bi nadležnosti bile dodeljene organima

24 Više pogledati na: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/novi-pazar-sandzacke-plate-mnogo-nize-od-republickog-proseka/>

25 Bošnjaci Sandžaka su manje zastupljeni nego Srbi u policiji i drugim državnim institucijama. Najnoviji primer koji su sagovornici tokom terenskog istraživanja posebno isticali jeste slučaj iz 2022. godine koji se odnosio na obuku i zapošljavanje u vatrogasno-spasilačku jedinicu. Videti više: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/spp-mup-da-ponovi-konkurs-za-vatrogasce-u-novom-pazaru/>

26 Uz tri navedene političke partije važnu (političko)društvenu ulogu u Sandžaku igraju i dve Islamske zajednice i Bošnjačko nacionalno vijeće (BNV).

27 Muslimansko nacionalno vijeće je sadašnje Bošnjačko nacionalno vijeće. Nakon što je na Bošnjačkom kongresu 1993. godine usvojeno novo nacionalno ime "Bošnjak", umesto dotadašnje odrednice "Musliman", veće je u svom nazivu umesto "Muslimansko" stavilo "Bošnjačko".

28 Goran Bašić, *Položaj Bošnjaka u Sandžaku*, (Beograd: Centar za antiratnu akciju, 2002), 57.

29 Memorandum je usvojen 6. juna 1993. godine.

vlasti u Sandžaku.³⁰ Uprkos veoma širokim ovlastima, i zahtevima koje su srpske vlasti tumačile kao oblik separatističkog delovanja, sandžački politički lideri nisu dovodili u pitanje teritorijalni integritet Srbije.³¹ U to vreme predsednik SDA, Sulejman Ulgjanin i njen generalni sekretar Rasim Ljajić isticali su da autonomija Sandžaka ni na koji način ne želi da dovede u pitanje granice Srbije, već isključivo da se osigura ljudska i nacionalna prava sandžačkih Bošnjaka koja su u to vreme bila ugrožena neadekvatnom politikom srbijanskog režima. Nakon Memoranduma iz 1993. godine usvojen je još jedan 1999. godine. U Memorandumu, tada već Bošnjačkog nacionalnog vijeća zahtevi su manje-više ostali isti, samo se podcrtao specijalan odnos Sandžaka s Bosnom i Hercegovinom.³²

Najznačajniji problem oba memoranduma, kako to ispravno konstatuje Goran Bašić, jeste to da u njihovoj izradi, kao i na samom referendumu o autonomiji Sandžaka 1991. godine, učešće nisu uzeli i građani drugih etnonacionalnih grupa ove regije,

30 U Memorandumu su tražene ovlasti u domenu školstva, kulture, informisanja, privrede, ekonomije, energetike, prirodnih bogatstva, zdravlja, socijalne zaštite, saobraćaja, komunikacije, administracije, bankarskog sistema, sudstva i policije. Inače, po Memorandumu Sandžak je trebalo da ima svoju skupštinu koja bi bila zakonodavna vlast, a izvršna – guverner, vlada, i na kraju, posedovao bi i sudsku vlast.

31 Sulejman Ulgjanin je zbog pritisa i naloga za hapšenje i izdate poternice 1993. godine morao da prebегne u Tursku. U izgnanstvu je ostao tri godine, do 1996. godine, kad je uzeo učešće na parlamentarnim izborima i ušao u Veće građana Savezne skupštine Savezne Republike Jugoslavije.

32 Nakon Bošnjačkog kongresa 1993. godine, održanog u Sarajevu, kad je usvojena promena nacionalnog imena iz Musliman u Bošnjak, došlo je ubrzo i do promene naziva Muslimanskog nacionalnog vijeća u Bošnjačko nacionalno vijeće.

poput Srba i Crnogoraca, što je dovodilo u pitanje legitimitet referendumskog izjašnjavanja i odluke proizašle iz njega.³³

Osim toga, nakon tri decenije od donošenja Memoranduma društveno-političke okolnosti su se razvile u pravcu da se ideja autonomije posmatra kao veoma teško ostvariva i kontraproduktivna za razvoj regiona.³⁴

Upravo zato, s protokom godina, zagovaranje ideje autonomije Sandžaka je počela da slabi, i da postepeno, biva napuštana.³⁵ To je posebno bio slučaj sa SDP koja je 1994. godine nastala izdvajanjem iz SDA, a čiji je osnivač bio Rasim Ljajić, koji je nakon 5. oktobarskih promena 2000. godi-

33 Goran Bašić, *Položaj Bošnjaka u Sandžaku*, (Beograd: Centar za antiratnu akciju, 2002), 61.

34 Proglašenjem nezavisnosti Crne Gore 2006. godine teritorija "istorijskog" Sandžaka podeljena je na pola između dve nezavisne države, Srbije i Crne Gore. Bošnjaci u Crnoj Gori su velikom većinom bili za nezavisnost Crne Gore. Navedena činjenica svedoči o tome da su stavovi Bošnjaka/Muslimana u Crnoj Gori drugačiji od onih u Srbiji. Drugim rečima, Bošnjaci u Crnoj Gori imaju pozitivniji stav prema državi čiji su građani nego što je to slučaj s Bošnjacima u Srbiji, zbog čega je ideja o autonomiji Sandžaka u diskursu Bošnjaka Crne Gore marginalna.

35 Slabljenje autonomaškog narativa vidi se pre svega po izbornim rezultatima SDA. Ova stranka, koja jedina zagovara autonomiju je u konstantnom padu tokom poslednjih deset godina. Na parlamentarnim izborima 2014. godine, SDA je osvojila 35.157 glasova, da bi na izborima 2022. godine osvojila 20.553 glasa, to jest 21.827 na parlamentarnim izborima u decembru 2023. godine. To znači da pad u procentima iznosi čak 42 odsto. Osim na republičkim izborima SDA je u permanentnom padu i na lokalnu. Ova stranka posebno je izgubila na uticaju u sredinama gde je veći stepen mešanog stanovništva, poput Prijepolja gde je pala za čak 84 odsto. Sve lošiji rezultati doveli su do toga da Enis Imamović, višegodišnji poslanik SDA u republičkom parlamentu i neko ko se percipirao kao "budućnost stranke", napusti stranku u oktobru 2023. godine.

ne ušao u vlast i od tada počeo da zagovara aktivniju participaciju sandžačkih Bošnjaka u društvenopolitičkom životu Srbije. Umesto na autonomiju, SDP je stavio akcenat na promovisanje ideje građanske države i saradnju s onim političkim snagama u Srbiji koje su se takođe, vodile takvom idejom. Ovakvi stavovi su i sada dominantni u ovoj partiji, posebno ako se uzme u obzir činjenica da je Rasim Ljajić 2009. godine osnovao i Socijaldemokratsku partiju, koja funkcioniše na republičkom, a ne samo na lokalnom nivou kao SDP, i u čijem fokusu je promocija ustavnog patriotizma.³⁶

Slično, i Bošnjačka demokratska zajednica, sada Stranka pravde i pomirenja (SPP), uprkos inicijalnim koketiranjem s komunitarizmom i idejom autonomije u vreme osnivanja stranke, došla je do stava da su takve ideje anahrone i kontraproduktivne. Diskurs ove partije se zato pomerio ka decentralizaciji i regionalizaciji države, sa snažnim akcentom na neophodnost da se dođe do "historijskog pomirenja" Srba i Bošnjaka, ideju koju je najvokalnije isticao iznenado preminuli muftija i lider partije Muamer Zukorlić.³⁷ Tokom

autorovog terenskog istraživanja u februaru 2023. godine, tada poslanik SPP u republičkom parlamentu Jahja Fehratović, istakao je da bez partnerstva s političkim predstavnicima većinskog naroda i predanog rada na uspostavljanju suživota nema budućnosti.³⁸ Takođe, zanimljivo je da je Fehratović naglasio i to da su predstavnici SPP stranačkom aktivnošću u Republičkoj skupštini stekli iskustvo, te da je svaki iskorak ka političkim predstavnicima drugih (etno)nacionalnih grupa na duže staze, uradio plodom. Fehratović se tokom razgovora i detaljno osvrnuo na pitanje autonomije Sandžaka, za koju je rekao da je i iz istorijskog ugla takva ideja neadekvatna, jer je, po njemu, sandžački prostor satkan i dubinski isprepletan istorijama i Srba i Crnogoraca, podjednako kao i Bošnjaka, i da je zbog toga o statusu i budućnosti ove regije neminovno da se odlučuje u saradnji s drugima. Na tim osnovama on smatra da "pozivanje i zagovaranje autonomije može da rezultira stanjem u kome bi Sandžak postao nešto nalik Kosovskoj Mitrovici, to jest severu Kosova", što bi po njemu imalo "nesagledivo loše posledice po građane Sandžaka".³⁹

36 U Manifestu partije iz 2020. godine ističe se: "Srbiju vidimo kao državu svih njenih građana bez obzira na nacionalnu, versku ili bilo koju drugu vrstu različitosti". Takođe, akcenat se stavlja i na to da "građani moraju u svakom trenutku doživljavati državu kao svoju..." Više videti na: <https://sdpsrbije.org.rs/wp-content/uploads/2023/03/PROGRAM-SDPS-12.12.2020.-Manifest.pdf>

37 Čitav član IV Programskog načela SPP posvećen je značaju "pomirenja". U ovom članu se ističe neophodnost pomirenja unutar same bošnjačke zajednice, ali i pomirenja unutar srpskog naroda u čemu SPP takođe želi da uzme konstruktivnu ulogu. Isto tako, posebno se izdvaja i značaj

međunacionalnog pomirenja unutar države, ali i čitavog regiona. Programska načela SPP dostupna su na: <https://spp.rs/program-2/>

38 Jahja Fehratović je u međuvremenu napustio SPP. Na republičke izbore koji su održani u decembru 2023. godine izašao je u koaliciji pod nazivom "Zajedno za budućnost i razvoj – koalicija za mir i toleranciju". Koaliciju je činila grupa manjinskih stranaka različitih etničkih zajednica i u centar predizbornog nastupa stavila je multi-kulturalno društvo i neophodnost suživota. Videti više: <https://novimagazin.rs/vesti/310076-fehrtovic-treba-da-zivimo-jedni-s-drugima-a-ne-jedni-pored-drugih>

39 Ovaj Fehratovićev stav je u suprotnosti s onime što je Sulejman Ugljanin lider SDA nedav-

Na kraju ovog dela važno je istaći da u Sandžaku *nije došlo do radikalizacije političke sfere* uprkos veoma negativnim istorijskim iskustvima sandžačkih Bošnjaka s većinskom zajednicom, Srbima, kao i to, da se društvo u Srbiji nije suočilo sa zločinima, da se kreće u pravcu glorifikacije ratnih zločinaca i ponovne popularizacije ekskluzivističke ideologije velikosrpstva. Tačnije, vodeće sandžačke političke partije pokušavaju da nađu modele saradnje s vlastima i da ostvare svoja prava u Srbiji. Za to je najjasniji primer to, da dve najjače političke partije u Sandžaku SDP i SPP podržavaju vladajuću koaliciju i da nastoje da budu konstruktivni i državotvorni činioци. S druge strane, SDA, stranka koja istrajava na idejama autonomije i neretko poteže za veoma teškim kvalifikacijama, jeste u stalnom opadanju, što takođe govori o raspoloženju među sandžačkim Bošnjacima.⁴⁰ Međutim, postavlja se pitanje, da li će politika koju vodi vladajuća, populistička Srpska napredna stranka (SNS) opravdati pruženu ruku sandžačkih Bošnjaka i osigurati im osećaj da su ravnopravni građani Srbije. Ako do toga ne dođe sandžački Bošnjaci će ponovo imati legitimne razloge za okretanje ka drugačijim politikama i modelima za rešavanje svog statusa i položaja u Srbiji.

no tražio u pismu upućenog predsedniku Srbije Aleksandru Vučiću i predstavnicima međunarodne zajednice. U pismu je Ugljanin tražio da se Bošnjacima Sandžaka garantuje status kakav vlasti Srbije traže da se kosvskim Srbima dodeli na Kosovu, videti na: <https://autonomija.info/ugljanin-pisao-vucicu-hoce-za-bosnjake-u-srbiji-prava-po-modelu-koji-se-trazi-za-srbe-na-kosovu/>

40 Pogledati fusnotu 35.

Na kraju ovog poglavlja bitno je istaći i to da su pojedini sagovornici tokom terenskog istraživanja posebno istakli visok nivo partokratije, to jest, da su političke partije koje su na vlasti u Sandžaku ogrezle u nepotizam i klijentelizam, i da ne rade dovoljno u borbi protiv sveprisutne korupcije. Putem nepotističkog i klijentelističkog delovanja stranke u Sandžaku imaju izuzetno veliki uticaj na izborne rezultate posredstvom pritisaka na zaposlene u državnim institucijama i različitih ucena.⁴¹

DRŽAVNI PROJEKAT URUŠAVANJA ISLAMSKJE ZAJEDNICE

Islamska zajednica (IZ) je Zakonom o crkvama i verskim zajednicama iz 2006. godine prepoznata kao jedna od tradicionalnih verskih zajednica u Srbiji.⁴² Ipak, uprkos tome što ju je država uvrstila u tradicionalne verske zajednice, pravni status IZ je pod sporom od momenta kada je Zakon usvojen. Naime, na teritoriji Srbije od raspada Jugoslavije funkcionišu dve organizacije koje nastoje da budu legalno priznate kao IZ. Radi se o Islamskoj zajednici u Srbiji (IZuS) sa sedištem u Novom Pazaru i Islamskoj zajednici Srbije

41 Politički klijentelizam može uključivati različitu vrstu davanja, poput pristupa državnim sredstvima kao što su državni ugovori, javne usluge, poslovi u javnom sektoru, pristupi programima socijalne zaštite, korišćenje fondova socijalne pomoći, dodeljivanje licenci, dozvola, ali i direktnu kupovinu glasova.

42 Osim Islamske zajednice Zakon kao tradicionalne prepoznaje još i: Srpsku pravoslavnu crkvu, Rimokatoličku crkvu, Slovačku evangeličku crkvu, Reformatorsku hrišćansku crkvu i Evangeličku hrišćansku crkvu. Osim navedenih crkava tradicionalnom verskom zajednicom je prepoznata i Jevrejska zajednica.

(IZS) sa centrom u Beogradu. Suštinski gledano, vododelnica ove dve organizacije jeste njihovo delovanje u godinama nakon raspada Jugoslavije, i odnosu spram novoformiranih država, pre svega prema Bosni i Hercegovini.⁴³ Kao svoj duhovni, ali u određenoj meri i politički centar, IZuS je videla u Sarajevu, dok je spram zvaničnog Beograda imala dozu antagonizma. S druge strane, IZS bila je bliska državnom vrhu Srbije, to jest, Slobodanu Miloševiću, trudeći se da relativizuje ratna dešavanja i zločine koji su činjeni nad muslimanima bivše Jugoslavije. Na taj način IZS se veoma otuđila od muslimana različitih etničkih zajednica koje žive u Srbiji, posebno Bošnjaka i Albanaca. Ta alijenacija i nepoverenje su još uvek prisutni. Drugim rečima, Bošnjaci i Albanci i dalje sa značajnom dozom podozrenja i opreza gledaju na prirodu IZS, pri čemu posebno gaje otklon prema dvojci lidera ove organizacije braći Jusufspahić.⁴⁴ U isto vreme IZS uživa podršku i određenih državnih (i bezbednosnih) struktura, ali i naklonost Srpske pravoslavne crkve koja ima snažan

uticaj na Upravu za saradnju sa crkvama i verskim zajednicama i koja snosi veliki deo odgovornosti što se još nije rešio pravni status IZ.

Zbog toga osnovano može da se tvrdi da je državna politika, koja drži IZ, kao jednu od najznačajnijih institucionalnih nosilaca organizacione delatnosti muslimana Srbije u nefunkcionalnom položaju, dobro promišljena. Da je to potencijalno tako ukazuje i činjenica da se na taj način u nedogled odlaže restitucija, to jest, povraćaj značajne imovine koju IZ potražuje od države.⁴⁵ Osim pitanja imovine nefunkcionalnost IZ posebno se negativno odražava na Bošnjake u Srbiji, jer ona ima esencijalnu ulogu u konstituisanju bošnjačke nacionalne zajednice. Ovu činjenicu posebno je istakao muftija Mevlud Dudić u razgovoru sa autorom ovoga teksta, rekavši da je islamska vera ključna u očuvanju bošnjačkog identiteta, i da Islamska zajednica nosi odgovornost "spasavanja i vere

43 Da je navedeno suštinska vododelnica najbolje pokazuje i televizijski duel koji su 27. januara 2014. godine na Federalnoj televiziji Bosne i Hercegovine u emisiji "Pošteno" imali muftija Muhamed Jusufspahić ispred IZS i muftija IZuS Muamer Zukorlić. Video snimak u posedu autora.

44 Veoma je važno da se istakne unutrašnja podvojenost koja postoji u IZS. Naime, sandžačka grupa koju predvodi Senad Halitović je u direktnom sukobu sa beogradskim muftijstvom predvođeno porodicom Jusufspahić. Posledično, obe grupe su tokom 2023. godine izglasale svog reisu ulemu za vrhovnog poglavara IZS čime je ona zapala i u organizacioni paralelizam. Ono što je zanimljivo jeste da su se nakon inicijalnih raskola iz 2022. godine mnogobrojni džemati Srbijskog muftijstva po prvi put približili sandžačkim džematima i da sa njima sada sarađuju što je rezultiralo značajnom marginalizacijom porodice Jusufspahić.

45 U razgovoru muftija Dudić je istakao da su pod vlašću SNS vraćena dva važna objekta IZuS. Reč je o Novopazarskoj banji i zgradi u kojoj se nalaze islamske institucije u centru Novog Pazara. Ipak, uprkos tome ogromna većina imovine još uvek nije vraćena. Inače, kada se striktno govori o imovini na teritoriji Sandžaka, Dudić smatra da osim države veliku odgovornost snose i gradske vlasti koje ne rade svoj posao, jer ne žele da donesu odluke o vraćanju vakufskih parcela IZuS, nego prenose odgovornost na državu za koju znaju da nikada to prva neće učiniti. On smatra da je razlog za takvo ponašanje gradskih vlasti to što pojedinci koji su noisioci vlasti u sandžačkim gradovima imaju značajne koristi od takvog stanja. Osim restitucije Dudić je javno u medijima istakao i zadovoljstvo povodom obećanja predsednika Vučića da će država podržati renoviranje Altun-alem džamije. Videti više: <https://sanapress.info/2023/03/31/muftija-dudic-raduje-nas-prihvatanje-zahhtjeva-za-pomoc-drzave-u-rekonstrukciji-altun-alem-dzamiye/>

i nacionalnog identiteta” i da se nastojanjem, da se ova institucija uruši, zapravo radi na tome da Bošnjaci “ne budu ono što oni zaista jesu”.⁴⁶

Dudić je u razgovoru takođe istakao i da glede sadašnje vlasti i njenog odnosa prema pitanju rešavanja legalnog statusa IZ ima određenih pomaka, ali da na čitav proces utiču i mnogobrojni drugi faktori. Ova Dudićeva tvrdnja može se uzeti s dozom rezerve ako se u obzir uzme da IZuS, čiji je on glavni muftija, ima bliske odnose sa SPP koja je, kako smo već naveli na prethodnim stranicama, trenutno u vlasti na republičkom nivou s populističkom Srpskom naprednom strankom. Upravo na osnovama bliskosti IZuS sa SPP, čije smo stavove naveli u prvom poglavlju, možemo da razumemo i druge Dudićeve refleksije, poput isticanja da su “sandžački Bošnjaci državljani, građani, Srbije” i da kao takvi “imaju obavezu da budu konstruktivni element u njenom društvenopolitičkom životu”. Na ovim osnovama, Dudić, slično kao i Fehratović, odbacuje ideju autonomije kao “remiscenciju devedesetih” godina i kao radikalnu retoriku partija koje njome pokušavaju da prikriju odsustvo novih ideja, ali i svoje nekompetentnosti.⁴⁷ U tom smislu Dudić smatra da je rešenje za prosperitet Srbije i Sandžaka, decentralizacija i regionalizacija, pri čemu odlučno zagovara i ulazak Srbije u Evropsku uniju i vidi određene pozitivne aspekte i u inicijativi Otvorenog Balkana.⁴⁸

46 Audio snimak u posedu autora. Razgovor je vođen 2. marta 2023. godine u Novom Pazaru.

47 Konkretno Dudić misli na SDA.

48 Ovde treba nalgasiti da je Dudić prema inici-

Kao što može da se primeti svi navedeni Dudićevi stavovi su podudrani onima koje u političkoj sferi zastupa SPP, što je rezultiralo time da je IZuS značajno sebe repositionirala u odnosu na prošlost, to jest, na ono što smo istakli kao osnovnu vododelnicu između ove organizacije i IZS. Drugim rečima, IZuS je u velikoj meri došla na pozicije IZS u odnosu prema zvaničnom Beogradu i pitanju saradnje sa državnim institucijama i organima. Posebno je prisutna naklonost muftije Dudića prema predsedniku Srbije Aleksandru Vučiću koji pri posetama Sandžaku uvek nastoji da se, ne samo sretne sa muftijom, već i da se zajedno obrate javnosti.⁴⁹ Ako se u skorijoj budućnosti ne budu menjali, ovakvi stavovi IZuS i javna podrška muftije Dudića predsedniku Srbije i vlastima, dugoročno gledano mogu da imaju određeni uticaj na promenu percepcije kod mladih Bošnjaka i Bošnjakinja Sandžaka spram Beograda i Srbije. Naravno, za ovakav ishod od ključne važnosti je da li će – kao što smo to već naveli i u zauključku prethodnog poglavlja – državni vrh na čelu sa Aleksandrom Vučićem u (najskorijoj) budućnosti unaprediti položaj Bošnjaka ili će oni kao drugorazredni građani i dalje ostati na mariginama srpskog društva.

jativi Otvorenog Balkana izneo rezervu u smislu da ova inicijativa nikako ne sme da bude zamena za ulazak u Evropsku uniju, već samo prelazan period. U slučaju da inicijativa Otvoreni Balkan predstavlja supstitut za ulazak Srbije u Evropsku uniju, Dudić je izričito protiv takve inicijative.

49 Za više o stavovima muftije Dudića o aktuelnoj vlasti pogledati podcast “Muftija Dudić: Zahvaljujući Vučiću odnos Bošnjaka i Srba je napredovao, zahvalni smo”, dostupan na: <https://www.youtube.com/watch?v=Go1XZA9aCg4>

Na kraju, u kontekstu potencijalnog religijskog ekstremizma i IZ treba istaći da je paralelizam u jednom trenutku doveo do nejasnoća o tome, koja organizacija upravlja kojom džamijom na teritoriji Republike Srbije, što je dovelo do toga da se u određenim situacijama stvarao prostor za potencijalno delovanje radikalnih elemenata. U prošlosti na ovu opasnost je posebno ukazivao nekadašnji muftija Muamer Zukorlić, koji je insistirao na tome da, ako država želi odgovornost od IZuS onda treba da joj omogući normalne uslove za rad, to jest, da bude zakonski priznata.⁵⁰ Iako je bojazan od delovanja sumnjivih grupa bila u određenoj meri opravdana, tokom vremena se pokazalo da IZuS ima dovoljno kapaciteta da efikasno upravlja verskim prostorom i životom na teritoriji Sandžaka.⁵¹ U Sandžaku više ne postoje džamije, mesdžidi, za koje može da se kaže da šire ekstremističke, nasilne, ideje.

SEKURITIZACIJA MUSLIMANA SANDŽAKA I RELIGIJSKI EKSTREMIZAM

Sandžak se dugi niz godina posmatra kao region gde se odvijaju procesi radikalizacije. Razlog za tako nešto pre svega, treba tražiti u sekuritizaciji muslimana koja je naglo porasla kad je američki predsednik

Džordž Buš objavio “rat protiv terorizma” nakon terorističkih napada 11. septembra (2001).⁵² Međutim, sekuritizacija verujućih muslimana na prostorima bivše Jugoslavije, pa tako i sandžačke regije, pojavila se još početkom osamdesetih godina XX veka. Tada je pokušaj oživljavanja verskog života partija percipirala kao oblik otvorenog neprijateljstva državnom poretku, zbog čega je bio pravno sankcionisan, ili, u najmanju ruku, društveno ostrakizovan. Takav odnos prema verujućim muslimanima se ubrzo oteo kontroli i perversno mutirao na način da su ga počeli koristiti srpski nacionalistički orijentisani intelektualci. Tako su srpski nacionalisti od druge polovine osamdesetih godina počeli da insistiraju na tome da su Srbi izloženi opasnosti od “islamskog fundamentalizma”. Čak su neretko optuživali (verujuće) muslimane da snose odgovornost i za generisanje čitave jugoslovenske krize.⁵³ Suštinski koren takvih narativa bila je zapravo težnja da se pripremi teren za obračun sa (etničkim i religijskim) zajednicama koje su percipirane kao one koje stoje na putu ostvarenja “Veličke Srbije”, to jest, ujedinjenu svih Srba u jednu državu. Glavna i najbrojnija zajednica koja je ometala sprovođenje u delo “Veličke Srbije”, bili su bosanskohercegovački i

⁵⁰ <https://www.politika.rs/sr/clanak/23556/Zukorlic-Druga-faza-pravljenja-problema>

⁵¹ Razlog zbog koga ovde prvenstveno ističemo isključivo IZuS jeste to što ona upravlja apsolutnom većinom džamija u Sandžaku, i generalno gledano je dominantna u sandžačkom regionu. Videti: <https://sandzakpress.net/legalna-islamska-zajednica-ima-potpunu-dominaciju-u-novom-pazaru/>

⁵² Više o sekuritizaciji muslimana u kontekstu 11. septembra i rata protiv terora videti: Jasmin Zine, *Under Siege: Islamophobia and the 9/11 Generation*, (Montreal: McGill-Queen's University Press, 2023).

⁵³ Kosovski nemiri su predstavljani kao posledica islamskog fundamentalizma kosovskih Albanaca. Videti više u: Nusret Čančar i Enes Karić, *Islamski fundamentalizam. Šta je to?* (Sarajevo: Mešihat Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, 1990), 5–10.

sandžački muslimani, zbog čega je protiv njih pokrenuta snažna politička propaganda mašinerija, čiji su predvodnici bili određeni krugovi srpske intelektualne elite i posebno, predstavnici Srpske pravoslavne crkve.⁵⁴ Dominantni stereotipi koji su se plasirali stvarali su predstavu o muslimanima kao nazadnima, otpadnicima, izdajnicima, onima koji su podložni nasilju i terorizmu, i najvažnije, neprijateljima hrišćanske, evropske civilizacije, a samim time i srpske nacije koja je stajala na braniku odbrane od islamske pretnje. Tako konstruisani narativi koji su vremenom penetrirali u sve slojeve naroda doveli su do uvreženog mišljenja da je sa Bošnjacima, muslimanima, nemoguće ostvariti suživot, zbog čega je trebalo da se počne s radnjama za “zaštitu” Srba i “srpskih teritorija”. Tobožnja “zaštita” je zapravo, u stvarnosti predstavljala agresiju na nezavisnu državu Bosnu i Hercegovinu, koja je rezultirala genocidom nad Bošnjacima, zločinima i torturama u Sandžaku, ali i kasnije, etničkim čišćenjem kosovskih Albanaca.

Negativni, stigmatizujući, narativi i percepcija spram Bošnjaka, kosovskih Albanaca, samim tim muslimana, ostala je izuzetno prisutna i nakon završenih ratova i pada Slobodana Miloševića sa vlasti. Ovakvi narativi posebno su ponovo postali vidljiviji nakon ubistva premijera Zorana Đinđića, to jest, kada je Vojislav Koštunica došao na mesto premijera Srbije 2004. godine.

⁵⁴ Norman L. Cigar, *Genocide in Bosnia: The Policy of “Ethnic Cleansing”*, (Austin: Texas A&M University Press, 1995), 23.

Do potpune reafirmacije velikosrpskog narativa u javnoj sferi i rehabilitacije i promocije osuđenih ratnih zločinaca dolazi 2012. godine dolaskom na vlast populističke Srpske napredne stranke, pod čijom kontrolom se nalaze novine poput Informera, Alo, Srpskog telegrafa, ali i televizijske stanice s nacionalnom pokrivenošću, poput Happy i Pink. Navedene medijske kuće redovno dovode u vezu Bošnjake i kosovske Abance u vezu s nekim oblicima islamskog ekstremizma što po svojoj sadržini veoma podseća na izveštavanje i atmosferu pre i uoči agresije Srbije na Bosnu i Hercegovinu i zločine počinjenih nad kosovskim Albancima devedesetih godina.⁵⁵

Jedan od pojmova koji se još od sredine osamdestih godina, u kontekstu muslimana najčešće koristi jeste onaj o “zelenoj transferzali”. Pod zelenom transferzalom podrazumeva se “dugoročni cilj islamiističkih ideologa, kako na Balkanu, tako i u čitavom muslimanskom svetu, stvaranja jedinstvene teritorije koja bi spojila pretežno muslimanske teritorije koje se nalaze duž rute od Turske na jugoistoku do Bosne na severozapadu”.⁵⁶ Drugi rečima, “zelena transferzala” po srpskim nacionalistima predstavlja pretnju ideji “Velike Srbije,” jer nastoji da stvori kompaktnu teritoriju

⁵⁵ Za detaljnu analizu na koji način se Bošnjaci i kosovski Albanci u srbijanskim medijima dovode u vezu s islamskim ekstremizmom i terorizmom pogledati više: Harun Karčić i Ivan Ejub Kostić, *Media Discourse on Islam in the Western Balkans*, (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2020).

⁵⁶ Srđa Trifković, “The Green Corridor in the Balkans” dostupno na: <http://gatesofvienna.blogspot.com/2009/05/green-corridor-in-balkans.html>

“islamistana”, koji se proteže od Bosne preko Sandžaka do Kosova. U tom projektu ključna uloga se daje teritoriji Sandžaka, koja se, iako ne površinski velika, nalazi na međi Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Kosova. Na navedenu “islamsku pretnju” od uspostavljanja “zelene transverzale” i značaj Sandžaka u tom kontekstu upućuje i srpski teoretičar Dušan Proroković, koji ovaj projekat povezuje i sa “neoosmanizmom”.⁵⁷ Inače, termin “neoosmanizam” i ono što on predstavlja snažno je penetrirao u srbijansku javnost nakon što je Darko Tanasković publikovao knjigu *Neoosmanizam: povratak Turske na Balkan*. Doduše, afirmaciji ovog termina doprineo je i sam angažman Turske u regionu, na koji se, zbog istorijskog nasleđa, uvek gleda sa sumnjičavošću. Prisutnost Turske je svakako, nesumnjiva i u Sandžaku, posebno je pod njenim uticajem SDA i njoj bliski islamski bogoslovi.⁵⁸ Uloga Turske u Sandžaku nije uvek konstruktivna, u smislu da ona najčešće daje podršku onim snagama koje su i dalje sklone da u ovom regionu zagovaraju narative o autonomiji, ali i (radikalno) komunitarističke ideje koje doprinose izolaciji sandžačkih Bošnjaka i njihovoj negativnoj percepciji spram svrsishodnosti društveno-političkog angažmana u državi u kojoj žive.

57 Dušana Proroković, *Geopolitika Srbije: položaj i perspektive na početku XXI veka*, (Beograd: Službeni glasnik, 2015), 331 i Jurica Botić, “Bošnjaci Sandžaka u kontekstu suvremenih geopolitičkih i sigurnosnih izazova u Jugoistočnoj Evropi”, *Forum za sigurnosne studije* 2/2018, 179.

58 Pomenuti Mešihat Sandžaka koji nominalno deluje u okviru IZS je pod izuzetno snažnim uticajem turske Partije pravde i razvoja (AKP) koja preko Dijaneta, Uprave za verske poslove Republike Turske, značajno pomaže ovu instituciju.

Drugim rečima, Turska često ne doprinosi relaksaciji odnosa u društvu, kao ni aktivnoj participaciji sandžačkih Bošnjaka u Srbiji već ih svojim delovanjem podstiče na izolaciju što rezultira da oni ostaju na društvenim marginama.⁵⁹

Slična je situacija i sa (radikalno) puritaničkim organizacijama koje su najčešće finansirane od zalivskih država, poput Saudijske Arabije, Katara i Kuvajta. Iako ove organizacije neretko imaju svrsishodne aktivnosti na lokalnom nivou, na širem planu utiču na mlađu populaciju na način da šire radikalne oblike konzervativnih ubeđenja. Takve vrednosti se pre svega, tiču odnosa spram sekularne države i poretka, aktivne političke participacije, demokratije, ali i rodni uloga, i manjinskih prava. Osim toga, ove organizacije, kao i imami koji su skolni takvom razumevanju islamskih izvora, šire fatalistička uverenja utemeljena na radikalnim oblicima predestinacije, što doprinosi da se na negativan način odnose prema javnom zdravlju i medicinskim dostignućima, što

59 Turska je prisutna u Srbiji preko više organizacija. Pre svega tu je Turska agencija za međunarodnu saradnju i koordinaciju – TIKa koja je skoncentrisana na ekonomska ulaganja, ali i na obnavljanje spomenika i kulturnih dobara iz osmanskoga perioda. Na taj način TIKa nije organizacija koja se isključivo bavi ekonomskim i privrednim ulaganjima, već i simboličkim kapitalom. Osim TIKa, tu je Dijanet, kao i Maarif lanac edukativnih institucija koje su direktno projekat AKP i Erdoganove vlasti. Maarif ima u Srbiji vrtiće i srednje škole. Osim državnih projekata tu su i organizacije poput Mili Goruša, Hasane i drugih nevladinih organizacija koje su ideološki veoma bliske konzervativnim strujama AKP, posebno onim religijskim. U 2022. godini Mili Goruš je otvorio svoj kulturno-edukativni centar u Novom Pazaru. Videti više: <https://sebitlj.net/u-novom-pazaru-otvoren-novi-kulturno-edukativni-centar/>

je najviše došlo do izražaja u vreme pandemije COVID-19, kad su ovi akteri bili najglasniji protivnici vakcinaciji.⁶⁰

Osim toga, iako puritanističke organizacije ne zagovaraju nasilje, one neretko služe kao vrsta predvorja tekfirskim, džihadističkim, organizacijama, što je moglo da se vidi u slučaju odnosa nevladine organizacije Put sredine i mesdžida Furkan. Naime, s početkom rata u Sriji u žiži interesovanja našao se mesdžid Furkan sa sedištem u Novom Pazaru.⁶¹ U njemu se se okupljali pojedinci koji su se vodili tekfirskom, džihadističkom, ideologijom, a od kojih je određen broj otišao na sirijska ratišta. U martu 2015. godine u Beogradu je počelo suđenje grupi koja se dovodila u vezu sa Furkanom, i tokom sudskog procesa ispostavilo se da su pripadnici Furkana određene sadržaje na društvenim medijima preuzimali od Puta sredine.⁶² Inače, suđenje se završilo presudom koja je optuženima izrečena u martu 2018. godine.⁶³ Okrivljenima su izrečene jedinstvene

kazne zatvora u ukupnom trajanju od čak više od 69 godina zatvora.⁶⁴

Drugih, značajnijih slučajeva radikalizacije u sandžačkom regionu nije bilo. Navedena činjenica svedoči o tome da su, uprkos određenim izazovima IZuS, ali i drugi društveni akteri, uključujući i puritanističke organizacije, u stanju da kontrolišu u kom pravcu se stvari u religijskom životu odvijaju i da preduprede ili spreče potencijalnu radikalizaciju.

BOŠNJAČKI DRUŠTVENO-POLITIČKI AKTERI I EKSTREMNA SRPSKA DESNICA

Iz dosada napisanog može se zaključiti da u Sandžaku ne postoji ekstremna desnica na društveno-političkoj sceni i bojazan od malignog delovanja krajnje desnog ekstremizma. Navedeni zaključak ima težinu, posebno ako se u obzir uzme postojanje značajne razlike između religijski inspirisanog ekstremizma koji se u prošlosti jeste javio na teritoriji Sandžaka i onog, koji se vodi krajnje desnim idejama. Jer, u prvom slučaju religijski ekstremisti se vode radikalnim tumačenjima verskih izvora, s verovanjem da je za implementaciju njihove slike sveta legitimno upotrebiti i nasilje, koje se pravda pozivanjem na Božije zapovesti. S druge strane, ekstremističko delovanje krajnje desnice je prvenstveno zasnovano na političkim ideologijama poput nacionalizma, ksenofobije i rasizma

60 Najpopularnija organizacija puritanističkog i iznimno konzervativnog usmerenja jeste Put sredine.

61 <https://www.blic.rs/vesti/hronika/ekskluzivno-ovo-je-glavni-stab-dzihadista-u-sandzaku/rwszgqk>

62 <https://www.021.rs/story/Info/Srbija/103534/Od-sutra-sudjenje-optuzenima-za-terorizam.html>

63 Za kritičku analizu toka suđenja i presuda videti: Nikola Kovačević, "Oktrivanje, krivično gonjenje i kažnjavanje stranih boraca" u: *Uspon desnice slučaj Srbija: ekstremizam, terorizam, strani borci*, priređivač Izabela Kisić (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2022), 123–211. Dostupno na: <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Uspon%20desnice%20-%20slucaj%20Srbija.pdf>

64 Na 11 godina zatvora osuđeni su Abid Podbićanin, Sead Plojović i Tefik Mujović, na 10 godina Goran Pavlović, na 9 godina i 6 meseci Rejhan Plojović i Izudin Crnovršanin, i na 7 godina i 6 meseci Ferat Kasumović.

čiji su ciljevi drugačiji od religijskog ekstremizma.⁶⁵ Religijski ekstremizam nastoji da uspostavi društvo zasnovano na verskim propisima, pri čemu se po pravilu, drugi sistemi verovanja potiskuju. Nasuprot tome, krajnje desnim ekstremistima cilj je očuvanje onoga što oni vide kao "ekskluzivno svoju" kulturu čiji je nosilac i garant opstanka "odabrana" etnička grupa ili rasa koju imigracija i multikulturalnost ugrožavaju u njenoj čistoti.

Imajući navedeno u vidu, iz prethodno analiziranog stanja u Sandžaku može se zaključiti da krajnje desnih ideja nema u ovom regionu i da najznačajnije političke partije, ali i društveni akteri, ne baštine ideje ekstremnih, ekskluzivističkih i agresivnih nacionalističkih, ksenofobnih i rasističkih ideja. Naravno, to ne znači da u Sandžaku ne postoje političke partije i organizacije koje se vode etnonacionalnim politikama. Svakako, najvidljivija jeste već pominjana autonomaška SDA čiji predsednik Sulejman Ugljanin veoma često daje neodmerene, populističke i zapaljive izjave koje ne doprinose stvaranju konstruktivne političke atmosfere. Tako je Ugljanin u poslednjih nekoliko godina izjavio da je Srbija "fašistička država",⁶⁶ vojsku i policiju je definisao kao

65 Navedeni stavovi ne prozilaže inherentno iz religioznih verovanja, čak i ako se oni povezuju sa njima. Jer uprkos što krajnje desni ekstremisti koriste religiju kao aspekt identiteta, ona ipak nije vodeća vrednosna osa za njihove postupke. Zato, najčešće je slučaj da ekstremna krajnja desnica zapravo pretače, sekularizuje, religiju u kulturno i nacionalno nasleđe, to jest tradiciju.

66 <https://www.slobodnaevropa.org/a/bosnjak-ugljanin-saveti-nacionalnih-manjina-izbori-srbija/29583926.html>

neprijateljske oružane sile protiv Bošnjaka⁶⁷, dok je Stefana Nemanju osnivača srednjevekovne srpske države nazvao "ratnim zločincem", odgovornim za istrebljenje bošnjačkih predaka.⁶⁸ Međutim, uprkos problematičnim stavovima, SDA se ne može okarakterisati kao krajnje desna stranka niti kao ona koja na bilo koji način poziva na nasilje.

S druge strane, za razliku od Sandžaka koji je godinama u fokusu istraživanja koja se bave pitanjima ekstremizma, u ostatku Srbije već duže vreme buja krajnja desnica. Kao što smo već naveli, od dolaska Srpske napredne stranke na vlast 2012. godine, sistematska rehabilitacija ratnih zločinaca i nacionalističke velikosrpske ideologije je u punom zamahu. Taj proces pratilo je osnaživanje krajnje desničarskih pokreta, poput Narodnih patrola, Srpske akcije, Obraza, Srpske desnice, Srpske časti, Levijatana, ali i jačanje parlamentarnih političkih partija koje ne spadaju pod krajnju desnicu, ali čiji se mnogi stavovi poklapaju sa njom.

Slično političkoj sferi, i u religijskom polju društvenopolitička uloga Srpske pravoslavne crkve (SPC) je značajno drugačija od one koju igra IZuS. SPC se postavila kao najvažniji identitetski akter za širenje i afirmaciju ideja ekskluzivističkog svetosavskog etnonacionalizma i prekograničnog svesrpskog jedinstva. Ovakvu ulogu joj omogućava to što je ona

67 <https://www.blic.rs/vesti/politika/ugljanin-pre-ti-vojsci/nwc0f18>

68 <https://sandzacke.rs/featured/ugljanin-nazvao-stefana-nemanju-ratnim-zlocincem-a-do-jucer-je-svojatao-njegovog-sina-svetog-savu/>

institucija koja i dalje deluje na čitavoj teritoriji bivše Jugoslavije i tako putem crkava, eparhija i manastira ostvaruje svoju meku moć. To se najbolje videlo iz "litija" koje je SPC tokom 2020. godine organizovala u Crnoj Gori i koje su vremenom dovele do značajnih promena u crnogorskom društvu i do destabilizacije regiona. Slično, SPC igra veoma važnu ulogu i u kreiranju stavova u srpskom društvu prema kosovskom pitanju, pri čemu aktivno podržava političke aktere koji su glasni secesionisti u Bosni i Hercegovini, to jest njenom manjem entitetu Republici Srpskoj. Takođe, za razliku od IZuS, čelnici SPC se radikalno protive pridruživanju Evropskoj uniji i NATO, i neskriveno izražavaju anti-zapadne ideje i sentimente putem promocije veoma okoštalih i konzervativnih vrednosti. Od početka invazije na Ukrajinu pojedini episkopi SPC su u više navrata glorifikovali i Vladimira Putina i iskazivali nedvosmisleni podršku Ruskoj Federaciji.⁶⁹ Nasuprot SPC glavni muftija IZuS Mevlud Dudić je u godini kad je počela ruska agresija razgovarao s ukrajinskim muftijom dr Ahmedom Tamimom i izrazio punu podršku Islamskoj zajednici Kijeva i spremnost da IZuS pomogne ukrajinske izbeglice.

⁶⁹ Verovatno najeklatantniji primer je vladika banskog Nikanor koji je 2022. godine u avgusta na skupu protivljenju održavanja gej-prajda u Beogradu izjavio da je "današnji car planete koja se zove Zemlja niko drugi nego Vladimir Vladimirovič Putin". Videti više na: <https://nova.rs/vesti/drustvo/vladika-nikanor-na-litiji-za-spas-srbije-putin-primer-odnosa-prema-gejevima/>

ZAKLJUČAK

Iz svega navedenog u ovom radu nameće se zaključak da je problematizovanje (nasilnog) ekstremizma u Sandžaku značajno preuveličano, posebno ako se sagledava u komparativnoj perspektivi. Glavni razlog za insistiranje na navodnom ekstremizmu u Sandžaku jeste to što je ova regija predominantno muslimanska, zbog čega se u atmosferi globalne sekuritizacije muslimana i sagledavanja islama kao bezbednosne pretnje, ali i rastuće islamofobije i jačanja desnih, konzervativnih, snaga na Zapadu, Sandžak po automatizmu stavlja u fokus istraživanja ekstremističkih i radikalnih pojava, s prenebregavanjem istorijskog nasleđa, specifičnosti regionalnih okolnosti i složenih savremenih političko-društvenih kretanja u Srbiji. Navedeni trend je posebno problematičan, jer navedenu globalnu islamofobičnu atmosferu veoma vešto koriste srpski nacionalisti u daljoj ostrakizaciji muslimana u regionu. Etničke grupe islamske veroispovesti na prostoru bivše Jugoslavije, pre svega Bošnjaci i Albanci, a samim time i Bošnjaci, muslimani, Sandžaka su u više navrata tokom poslednjih 150 godina bili žrtve etnonacionalističkih ideologija, prisutnih u ovom regionu. Nasilne i ekspanzionističke ideologije ponovo jačaju, posebno je to slučaj u Srbiji, gde su, kao što smo već više puta naveli, (ekstremno) desne organizacije i pokreti indirektno podržani od državnih struktura, ili pak moćnih, prekograničnih institucija, kakva je SPC. Zato, u budućnosti treba nastojati da se pri proučavanju ekstremnih pojava u Srbiji znatno više obrati pažnja na stvarne

unutrašnje okolnosti i specifičnosti, a ne da se unapred primenjuje određena zacrtana agenda.

U prošlosti, kada je i dolazilo do ekstremnih pojava u Sandžaku, najznačajnije političke partije, Islamska zajednica, nevladine organizacije, javno mnjenje – jednom rečju, društvo u celini, pokazalo je bezuslovan nivo saradnje i spremnost da se odlučno bori, kako bi se uspešno prevenirali i u budućnosti neutralisali takvi fenomeni.

S druge strane, navedena reakcija i spremnost društva za borbu protiv ekstremnih ideologija je u deficitu u većinskoj srpskoj populaciji. Jer, osim deskriptivnog opisivanje stanja u SPC i identifikovanja ekstremnih desnih pokreta u Srbiji, jasnije delovanje i borba protiv njih izostaju. Stoga bi trebalo znatno više promišljati – kako da se *konkretno deluje u pravcu aktivnog suprotstavljanja* takvim oblicima ekstremizama. Poseban izazov na tom polju biće činjenica da su državni organi, bezbednosne institucije i vladajuća politička elita zapravo pokrovitelji krajnje desnih ekstremnih grupa i organizacija, dok su delovi

intelektualne elite u Srbiji neretko oni koji pružaju, ne samo podršku već i ideološku osnovu ekstremističkim, ekskluzivističkim i agresivnim svetonazorima.

Na kraju, zbog neravnomernog i nesrazmernog fokusa na ekstremističke pojave u Srbiji, ono što je tokom terenskog istraživanja i razgovora sa svim najznačajnijim društvenim aketrima u Sandžaku zabeleženo jeste izuzetno visok stepen odbojnosti prema projektima koji se bave ekstremističkim pojavama. Svi sagovornici su ukazali na osećaj da su muslimani Sandžaka podvrgnuti nesrazmerno pritisku bezbednosnih organa, ali i istraživačkih projekata koji za cilj imaju istraživanje ekstremnih pojava. Posebno je takvo nezadovoljstvo prisutno zbog svesti da se srpski ekstremni desničarski pokreti i organizacije, kojima su muslimani po pravilu primarna meta, ne sankcionišu i čak su pomogane od države i SPC, zbog čega svi ispitanici smatraju da je Bošnjacima Sandžaka znatno potrebna pomoć u borbi za zaštitu njihovih ljudskih i manjinskih prava, a ne projekti koji će doprineti njihovoj daljoj stigmatizaciji i sekuritizaciji.

